

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ
Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας

Η ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΑΠΕΙΡΟΥ»
ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΝ

Ἐντὸς τοῦ πολιτιστικοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει τὸν λογικὸν ἢ παραστατικὸν ὀρισμὸν τῶν πραγμάτων καὶ ἀπορρίπτει, ὅ,τι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιγραφῆ ἑπακριβῶς, ἢ ἀναγωγὴ τῶν ὄντων εἰς μίαν κοσμολογικὴν ἀρχήν, ἢ ὁποία διαρρηγνύει τὰ ὅρια, θὰ ἦτο ἱστορικὴ ἔνστασις. Δεδομένου, ὅτι ὁ Ἄναξιμανδρος εἶναι «ὁ μόνος σχεδὸν Ἑλληὴν, ὁ ὁποῖος πιστεύει εἰς τὸ ἄπειρον»¹, δημιουργεῖται λοιπὸν ἡ ἐντύπωσις, ὅτι δὲν ἐκπροσωπεῖ τὴν Ἑλληνικὴν ἀντίληψιν τοῦ κόσμου, ἔάν ὑποτεθῆ, ὅτι ὁ κύριος φιλοσοφικὸς του ὅρος ἔχει ὡς περιεχόμενον, «ὅ,τι ἔμεινεν ὑπόλοιπον μετὰ τῆν τελευταίαν ἀφαίρεσιν ἐκ τῆς μορφῆς γενικῶς»². Ὑπὸ τῆν ἀποψιν αὐτῆν «τὸ ἀδιαπέραστον-ἀδιερεύνητον σημαίνει μίαν ἔλλειψιν σαφηνείας, μίαν ἀδυναμίαν μορφοποιήσεως, ἢ ὁποία ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πλαστικὴν, ἀριστοκρατικὴν αἴσθησιν τῶν Ἑλλήνων»³.

Ὁρισμένοι διὰ τοῦτο ἐκ τῶν συγχρόνων μελετητῶν τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας ἀναγκάζονται νὰ θεωρήσουν τὸ «ἄπειρον» τοῦ Ἄναξιμανδρου ὡς ἀπήχησιν αἰγυπτιακῶν ἢ βαβυλωνιακῶν συλλήψεων περὶ τῶν οὐρανίων θόλων καὶ τῶν ἀστρικῶν κύκλων⁴, ἐνῶ ἄλλοι ἐπιχειροῦν νὰ συσχετίσουν τὴν προβληματικὴν ἔννοιαν πρὸς τὴν ἱρανικὴν μυθολογίαν περὶ τῶν «ἀνάρχων φώτων», ἐντὸς τῶν ὁποίων κατοικεῖ ὁ ὕψιστος θεὸς Ἄχουρα Μάζδα⁵ ἢ πρὸς τὸ ἡσιόδειον «χάος», χωρὶς νὰ δίδουν σημασίαν εἰς τὴν ἀρνητικὴν του ἀξιολόγησιν⁶:

«...τὰ τε στυγέουσι θεοὶ περ :

-
1. *M. L. West*, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford 1971, σ. 96.
 2. *O. Gigon*, *Der Ursprung der griechischen Philosophie von Hesiod bis Parmenides*, Basel-Stuttgart 1968, σ. 60.
 3. *W. Burkert*, *Iranisches bei Anaximandros* («*Rheinisches Museum für Philologie*», Frankfurt a. M. CVI τόμ. 1963, σ. 119).
 4. Ἴδε *G. Misch*, *Der Weg in die Philosophie*, Bern I τόμ. 1950, σ. 331, *U. Hölscher*, *Anaximander und die Anfänge der Philosophie* («*Um die Begriffswelt der Vorsokratiker*», ἐκδ. *H. - G. Gadamer*, Darmstadt 1968, σ. 130).
 5. Ἴδε *W. Burkert*, *Iranisches bei Anaximandros*, ὡς ἂν., σ. 120.
 6. Ἴδε *G. Vlastos*, *F. M. Cornford*, *Principium Sapientiae* («*Gnomon*», München XXVII τόμ. 1955, σ. 74 κ.έ.), *Ch. H. Kahn*, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, New York - London 1964², σ. 156, *Th. G. Rosenmeyer*, *Hesiod und die Geschichtsschreibung* («*Hesiod*», ἐκδ. *E. Heitsch*, Darmstadt 1966, σ. 610), *F. Kraft*, *Geschichte der Naturwissenschaft*, Freiburg 1971, σ. 96/97.

*Χάσμα μέγ' οὐδέ κε πάντα τελέσφορον εἰς ἐνιαυτὸν
οὐδας ἴκουι', εἰ πρῶτα πυλέων ἔντοσθε γένοιτο»¹.*

Ἐὰν ληφθῇ ὁμως ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ χαώδης αὐτὸς γενετήσιος κόλπος τῶν ὄντων ἀπηχεῖ προβληματισμούς τῶν Φοινίκων, οἱ ὅποιοι ἐθεώρησαν ὡς «ἀρχὴν τῶν ὄλων» τὸ «ὕδωρ» εἰς τὴν ἄβυσσαλέαν προκοσμικὴν του κατάστασιν («δὴ καὶ χάος καλεῖ Φερεκύδης², λαβὼν ἀπὸ τῆς τοῦ Χάμ προφητείας τὴν ὑπόθεσιν»³), θὰ φανῆ καὶ πάλιν, ὅτι τὸ «ἀπειρον» δὲν ἐκφράζει τὴν Ἑλληνικὴν πραγματικότητα, ἐφ' ὅσον θεωρεῖται ὡς ἀσαφὲς σπέρμα τοῦ εἶναι. Κατὰ τὸν Φίλωνα τὸν Βύβλιον οἱ κάτοικοι τῆς Παλαιστίνης ὑπέθεσαν ὡς ἀφετηρίαν τῶν υπάρξεων «ἀέρα ζοφῶδη καὶ πνευματώδη καὶ χάος θολερὸν ἐρεμβῶδες», μίαν προσωποποίησιν τῶν ἀνέμων τῆς Ἀραβικῆς ἐρήμου καὶ τῶν ὑδάτων τῆς Μεσογείου θαλάσσης, ἡ ὁποία «ἠράσθη τῶν ἰδίων ἀρχῶν», ὅποτε «ἡ πλοκὴ ἐκεῖνη ἐκλήθη πόθος· αὕτη δὲ ἡ ἀρχὴ γενέσεως ἀπάντων»⁴. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὁ Ἀναξίμανδρος (610 - 547 ;) ἀπεμόνωσε κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν (ὀπωσδήποτε προγενέστερόν του) Ἡσίοδον (ὁ ὁποῖος ἔθεσε, πλησίον τοῦ «Χάους» καὶ τὸν «Ἐρωτα»⁵) τὸν ἄμορφον γόνον τοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ ἐπηρεασθῇ ἐκ τῶν γεγονότων τοῦ Ἰωνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἀναπτύξει τὴν ἀστικήν του διάστασιν. Ὅ,τι κυρίως χαρακτηρίζει τὴν ἀναγωγὴν τοῦ «ἀπειροῦ» εἰς τὴν Ἀνατολικὴν παράδοσιν, εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς ἐκτιμήσεως τῶν συνθηκῶν τῆς υπάρξεως ἐντὸς τῆς Ἑλληνικῆς πύλεως, ἡ ὁποία ἤτο φυσικὸν ὡς ἱστορικῶς νέα βάσις τῆς ζωῆς νὰ δημιουργήσῃ ἀνάλογον τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι.

Οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς πρώτης Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀντελήφθησαν ὡς ἐκ τούτου τὴν ἰδιομορφίαν τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων, ἐπεχείρησαν ὁμως νὰ ἐννοήσουν τὴν Ἰωνικὴν κοσμολογίαν βάσει τῶν ἐπικαίρων εἰς τὴν ἐποχὴν των ὄντολογικῶν προβλημάτων. Ἐὰν οἱ πρῶτοι ἐπεδίωξαν νὰ διαπιστώσουν τὴν προελληνικὴν συγκρότησιν τῶν ἐννοιῶν, αὐτοὶ ἐστηρίχθησαν εἰς τὴν τελευταίαν σημασιολογικὴν των ἐξέλιξιν. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι προσεπάθησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ «ἀπειρον» κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸ περιεχόμενον του, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ μετὰ τὴν θεώρησιν του ὑπὸ τοῦ Ἀναξιμάνδρου ὡς θεμελιώδους ἀρχῆς τῶν ὄντων, εὐρίσκειται ὁ Ἀριστοτέλης. Διὰ τῆς συγχύσεως, ἡ ὁποία ἐπεκράτησε μετὰ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν στρατιωτικὴν καταστροφὴν τῆς δημοκρατίας ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν τῶν ἀξίων, ἀπεκορυφώθη

1. Ἡσίοδου, Θεογονίας 739-741.

2. Φερεκύδης (Diels I B' 1a).

3. » (» I B' 1. Πρβλ. 4).

4. Εἰσαεβίου, Προπαρασκευῆς εὐαγγελικῆς I 10,1.

5. Ἴδε Ἡσίοδου, Θεογονίας 116-120.

τὸν τέταρτον π. Χ. αἰῶνα τὸ αἶτημα τοῦ «πεπερασμένου»¹, τοῦ σαφοῦς ὀρισμοῦ τῶν δεδομένων καὶ τῶν προοπτικῶν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ συλλογικοῦ βίου. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν θεωροῦνται «τοῦ καλοῦ μέγιστα εἶδη τάξις καὶ συμμετρία καὶ τὸ ὠρισμένον»², θὰ λεχθῆ διὰ τὴν παρατακτικὴν ἐκθεσιν τῶν ἀσχέτων μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐκ μέρους π.χ. τοῦ Ἡροδότου, ὅτι «ἔστιν ἀηδὲς διὰ τὸ ἄπειρον» τὸ δὲ τέλος πάντες βούλονται καθορᾶν»³.

Ἡ πνευματικὴ κατεῦθυνσις, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἔννοια τοῦ «πέρας» ἐκέρδισε τὴν ἠθικὴν τῆς περιωπῆς, ἀνάγεται ὅμως εἰς τοὺς χρόνους τῆς κατοχυρώσεως τοῦ γενικοῦ συμφέροντος ἐντὸς τῶν Ἰωνικῶν ἄστων, ἡ ὁποία περιώρισε τόσον τὴν ἐξτρεμιστικὴν ὅσον καὶ τὴν ἀντιδραστικὴν διαθέσιν καὶ προέβαλεν ὡς κοινωνικὸν στόχον τὸ «μέτρον», τὴν ἐξουδετέρωσιν τῶν ἀκραίων περιπτώσεων. Ἡ ἀπαιτήσεις αὐτὴ τῆς ὑπερνικήσεως τοῦ ἀμέτρου ζήλου εἰς τὴν διαγωγὴν ἐπρόκειτο νὰ ἐνισχυθῆ τόσον περισσότερον, ὅσον διεδίδετο εἰς τὴν καθημερινὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς τὸ Φοινικικὸν ἀλφάβητον, ὅποτε προεῖχεν ὁ ἀκριβὴς ὀρισμὸς τῶν πραγμάτων ἐναντίον τῆς αὐθαιρεσίας, τὴν ὁποίαν ἐπέτρεπεν ἡ προφορικὴ πληροφορία. Ἐκτοτε ἡ ἔννοια τοῦ «ἀπείρου» θὰ προσλάβῃ τὴν ἀρνητικὴν τῆς σημασίαν εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐφ' ὅσον θὰ δηλώσῃ, ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ὡς κοινωνικὴ ἀξίωσις νὰ μετριάσθῃ ἢ ὡς λογικὸν αἶτημα νὰ παρουσιάσῃ εὐκρινὲς περίγραμμα ἐναντίον τῶν ἀνεξελέγκτων ἐπιταγῶν τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας. Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον εἶχε καθαιτιάσει τὴν μετριοπάθειαν καὶ τὴν σαφήνειαν, ἦτο φυσικὸν ἡ ὀρθοτικὴ αὐτὴ διάθεσις νὰ ἐκθειασθῆ ἀκόμη περισσότερον, διὰ νὰ θέσῃ φραγμοὺς εἰς τὴν ἀσυδοσίαν καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν εἰς τὰ πνευματικὰ θέματα.

Προκειμένου λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν Ἰωνικὴν κοσμολογίαν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀπαιτήσεως, ἡ ὁποία ἐξεθίαζε τὰ «σαφῆ καὶ στρογγύλα»⁴, εὐρέθη ἐνώπιον μιᾶς ἐννοιολογικῆς κατασκευῆς, ἡ ὁποία ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐξέφραζεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερωθῆ πάση θυσίᾳ ἐντὸς τοῦ ἠθικοῦ κλίματος τῶν Ἀθηνῶν: «Οἱ τὸ ἄπειρον ζητοῦντες λανθάνουσιν ἐξαιροῦντες τὴν τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν»⁵. Ἡ ἀρχή, ἐκ τῆς ὁποίας κατὰ τὸν Ἀναξίμανδρον προκύπτουν τὰ ὄντα, ἐνεφανίσθη ὡς κοσμολογικὴ κατοχύρωσις τῆς ἀοριστίας, ὡς μία ὑπόθεσις, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἔ-

1. Ἀριστοτέλους, Ἡθικῶν Νικομαχείων Β' 6 (p. 1106 b 30).

2. » , Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Μ' 3 (p. 1078 a 36-b1).

3. » , Ῥητορικῆς Γ' 9 (p. 1409 a 31/32).

4. Πλάτωνος, Φαίδρου 234 E.

5. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Α' (ἔλαττον) 2 (p 994 b 12/13). Πρβλ. Περὶ ζῶων γενέσεως Α' 1 (p. 715 b 15/16), Ῥητορικῆς Γ' (p. 1408 b 27/28).

πρεπε να ευσταθῆ, ἐφ' ὅσον τὰ ὄρια προσδιορίζουν, ὁ,τιδήποτε υπάρχει. Ἐκ τῆς ὄντολογικῆς αὐτῆς ἀντιφάσεως ὁ Ἀριστοτέλης ἐξάγει τὸ συμπέρασμα, ὅτι μία φύσις, ἢ ὁποία «ἐκ φύσεως» δὲν ὀρίζεται, δὲν εἶναι μία ὑπαρκτὴ ὄντοτης, ἀλλὰ μία διανοητικὴ σύλληψις ἀριθμητικοῦ χαρακτῆρος ἢ μία χαώδης κατάστασις ἐκτὸς τοῦ κοσμικοῦ χώρου: «Ἀνάγκη μηδὲν εἶναι πέρας, εἰ ἀεὶ περαίνειν ἀνάγκη ἕτερον πρὸς ἕτερον... διὰ γὰρ τὸ ἐν τῇ νοήσει μὴ ὑπολείπειν καὶ ὁ ἀριθμὸς δοκεῖ ἄπειρος εἶναι καὶ τὰ μαθηματικὰ μεγέθη καὶ τὸ ἔξω τοῦ οὐρανοῦ»¹. Διὰ τῆς ὀρθολογικῆς αὐτῆς ἐρμηνείας, ἢ ὁποία μετέτρεψε τὴν κοσμολογικὴν ὑπόθεσιν εἰς ὄντολογικὸν πρόβλημα, τὸ πρῶτον ἀξίωμα τῆς φύσεως παρεστάθη ὡς μία συμβατικὴ ἔννοια χωρὶς ἀντίκρουσμα εἰς τὰ πράγματα: «Οὐσίαν δὲ ἄπειρον εἶναι ἢ ποιότητα ἢ πάθος οὐκ ἐνδέχεται εἰ μὴ κατὰ συμβεβηκός»². Εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐξηγήσῃ, διατὶ ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν προσδιώρισεν ὡς θεμελιώδη φύσιν μίαν ὀρισμένην ὕλην ἢ κατάστασιν, ὁ Ἀριστοτέλης ὑπέθεσεν, ὅτι τὸ πρᾶγμα ὀφείλεται εἰς τὴν διαφοροποίησιν τῶν ὄντων καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εὐρίσκονται μεταξύ των εἰς ἀντίθεσιν. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἑνὸς θὰ κατέστρεφε τὰ ὑπόλοιπα, ὁ Μιλήσιος φιλόσοφος τὰ συνέθεσεν εἰς μίαν γενικὴν ἀρχὴν χωρὶς ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν: «Ἐχουσι γὰρ πρὸς ἄλληλα ἐναντίωσιν, οἷον ὁ μὲν ἀήρ ψυχρός, τὸ δ' ὕδωρ ὑγρόν, τὸ δὲ πῦρ θερμόν· ὧν εἰ ἦν ἐν ἄπειρον, ἐφθαρτο ἀν' ἡδὴ τᾶλλα... ἅπαντα γὰρ ἐξ οὗ ἐστὶ καὶ διαλύεται εἰς τοῦτο»³.

Πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν συντάσσονται καὶ σύγχρονοι ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας, ὅπως ὁ G. Vlastos⁴ καὶ ὁ W. Burkert⁵. Κατὰ τὸν J. Cohn «τὸ πλῆθος τῶν μορφῶν καὶ ἡ ποικιλία τῶν φαινομένων προεκάλεσεν εἰς τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα τοῦ Ἀναξίμανδρου τόσῃν ἐκπληξιν καὶ τόσῃν θαυμασμόν, ὥστε νὰ τοῦ φανῆ ὡς ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κόσμου μόνον μία ὕλη χωρὶς ὄρια»⁶. Ὑπὸ τὸ ἴδιον πρῖσμα ὁ J. Sambursky ἀντιλαμβάνεται τὸ «ἄπειρον» ὡς «ὑποκατάστατον ὄλων τῶν φαινομένων καὶ τῶν μεταλλαγῶν των»⁷ καὶ ὁ

1. Ἀριστοτέλους, Φυσικῆς ἀκροάσεως Γ' 4 (p. 203 b 20-25). Πρβλ. K. Δ. Γεωργούλη, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, Θεσσαλονικὴ 1962, σ. 220, W. K. C. Guthrie, A History of Greek Philosophy, Cambridge 1967, σ. 85.

2. Ἀριστοτέλους, Φυσικῆς ἀκροάσεως Α' 2 (p. 185 a 34), Γ' 5 (p. 204 a 29).

3. Ἀριστοτέλους, Φυσικῆς ἀκροάσεως Γ' 5 (p. 204 b 26-35).

4. Equality and Justice in Early Cosmologies («Classical Philology», Chicago XLII τόμ. 1947, σ. 171). Πρβλ. N.-I. Boussoulas, Un thème fondamental de la pensée présocratique et platonicienne, Alexandrie 1960, σ. 13.

5. Iranisches bei Anaximandros, ὡς ἀν., σ. 116.

6. Geschichte des Unendlichkeitsproblems im abendländischen Denken bis Kant, Hildesheim 1960, σ. 15.

7. The physical World of the Greeks, μτφρ. ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ M. Dagut, London 1963, σ. 9.

P. J. Bicknell ὡς «προαιώνιον γόνον ὄλων τῶν κοσμικῶν στοιχείων»¹. Βάσει τῆς ἀριστοτελικῆς ὑποθέσεως, ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρχη «ἔξω τοῦ οὐρανοῦ», ὁ M. C. Stokes τὸ θεωρεῖ ὡς μίαν ὄντοτητα, ἣ ὅποια «περιβάλλει τὸ σύμπαν» καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ὑποθεθῇ «ἐκτὸς τοῦ κόσμου μας»². Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Ἀναξίμανδρος παρουσιάζεται ὡς «μεγαλοφυΐα τῆς ἀφαιρέσεως»³ καὶ τὸ «ἄπειρον» ὡς μία σύλληψις «μεταφυσικῆς φύσεως»⁴, ὡς «ὑπερβατικὴ ἀρχή»⁵.

Πολλοὶ ἐκ τῶν μελετητῶν τοῦ προβλήματος φθάνουν εἰς τὸ σημεῖον νὰ περιορίσουν τὴν ἀνωτέρω σημασίαν τοῦ «ἄπειρου» ὡς «ἀπεράντου»⁶, διὰ νὰ τονίσουν τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ὄντολογικοῦ προσδιορισμοῦ. «Ἄπειρον» εἶναι τὸ «ἔσωτερικῶς ἀκαθόριστον», αὐτὸ τὸ ὅποῖον ὑπάρχει «ἄνευ ἐσωτερικῶν διακρίσεων»⁷. Δὲν ἀποτελεῖ ἐπομένως μίαν οὐσίαν, ἣ ὅποια θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ, ἀλλ' εἶναι «ἀπροσδιόριστον», ἐπειδὴ στερεῖται ποιοτικῶν ὀρίων⁸. Τὴν ἀποψιν αὐτὴν τῶν P. M. Cornford καὶ F. M. Cleve ὑποστηρίζουν καὶ οἱ P. Tannery⁹, R. Baccon¹⁰ καὶ B. Farrington¹¹. Ὁρισμένοι ἐν τούτοις ἐπιμένουν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἀντιπαραθέτουν τὸ «ἄπειρον» πρὸς τὸ «πέρας», διὰ νὰ χαρακτηρίσουν ὡς περιεχόμενόν του αὐτό, τὸ ὅποῖον εἶναι «τοπικῶς χωρὶς τέλος»¹², «ὅ,τι ἰσχύει χωρὶς σύνορα»¹³, μίαν «ἀγανῆ ἔκτα-

1. Τὸ ἄπειρον, ἄπειρος ἀήρ and τὸ περιέχον («Acta Classica», Cape Town IX τόμ. 1966, σ. 44). Πρβλ. W. Jaeger, The Theology of the Early Greek Philosophers, μτφρ. ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ E. S. Robinson, London - Oxford - New York 1967 (1947), σ. 24.

2. Hesiodic and Milesian Cosmogonies II («Phronesis», Vangorcum - Assen VIII τόμ. 1963, σ. 30).

3. G. Nebel, Die Geburt der Philosophie, Stuttgart 1967, σ. 39.

4. M. Kraus, Das Wesen des Unendlichen bei Anaximander («Rheinisches Museum für Philologie», Frankfurt a. M. XCIII τόμ. 1950, σ. 378).

5. S. Ramfos, Nostos («Φιλοσοφία», Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι II τόμ. 1972, σ. 121).

6. Ἀναξίμανδρος (Diels IA' 14).

7. F. M. Cornford, Mystery Religions and Pre-socratic Philosophy («Cambridge Ancient History», Cambridge IV τόμ. 1939, σ. 542).

8. F. M. Cleve, The Giants of Pre-sophistic Greek Philosophy, The Hague 1969², σ. 150.

9. Pour l'histoire de la science hellene, Paris 1930², σ. 97.

10. Histoire de la science grecque de Thalès à Socrate, Paris 1951, σ. 70.

11. Greek Science, London 1963², σ. 38.

12. J. Burnet, Early Greek Philosophy, London 1971 (1930⁴), σ. 58 (παράτηρησις).

13. M. Heidegger, Der Spruch des Anaximander («Holzwege», Frankfurt a. M. 1952², σ. 339).

σιν»¹. Μερικοί τάσσονται υπέρ όλων τῶν ἀπόψεων ταυτοχρόνως: «Τὸ ἄπειρον ἦταν λοιπὸν γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο πολὺ κατάλληλος ὄρος γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ ἐν ὧς ἀπροσδιόριστο στὸ χῶρο, ἀπέραντο στὸ χρόνο καὶ ἐπὶ πλέον ποιητικὰ ἀπροσδιόριστο»².

Εἶναι ὅμως πράγματι τὸ «ἄπειρον» ἀντίθετον τοῦ «πεπερασμένου»; Συνδέεται δηλαδὴ ἐτυμολογικῶς πρὸς τὸ «πέρας» καὶ σημαίνει, ὅ,τι δὲν ἔχει τέλος; Ἡ ἐρώτησις αὐτὴ δὲν ἐπροβλημάτισεν ἕως τώρα τὴν ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν, αὐτὸς ὅμως ὑπῆρξεν ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ «ἄπειρον» ἐθεωρήθη ὡς μία ἐξαιρέσις εἰς τὸν κόσμον τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, τὴν ὁποίαν ἄλλοι προσεπάθησαν νὰ ἐννοήσουν διὰ τῆς ἐκδοχῆς τῆς ὡς δανείου ἐκ τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἄλλοι διὰ τῆς προσαρμογῆς τῆς εἰς τὰ δεδομένα τοῦ ἱστορικοῦ των χρόνου. Ἡ ἔννοια τοῦ «ἀπείρου» ὡς θεμελιώδους κοσμολογικῆς ἀρχῆς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀναξίμανδρου ἀνεπτύχθη μέχρι στιγμῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὑποθέσεως, ὅτι τὸ στερητικὸν α ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν λέξιν «πέρας» ἀπαγορεύει τὸν περιορισμὸν εἰς τὴν (τοπικὴν ἢ χρονικὴν) ἔκτασιν ἢ τὴν ποιότητα.

Χωρὶς νὰ εὕρῃ ἀπήχησιν (διότι δὲν ἐξήγησεν ἱστορικῶς τὸ γεγονός καὶ δὲν μετέβαλε τὴν καθιερωμένην φιλοσοφικὴν του σημασίαν) ὁ Ch. H. Kahn διετύπωσε ἐν τούτοις τὸ ἔτος 1960 τὴν γνώμην, ὅτι τὸ «ἄπειρον» συνδέεται πρὸς τὴν ρίζαν *περ, ἢ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὰ ρήματα «πείρω» ἢ «περάω». Δὲν σημαίνει ἐπομένως τὸ «ἀπέραντον», ἀλλὰ τὸ «ἀδιαπέραστον». Ἡ ἔννοια τοῦ πράγματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀδύνατον κανεὶς νὰ διασχίσῃ, «ταιριάζει χωρὶς δυσκολίαν πρὸς ἐκείνην τοῦ πελωρίου, τεραστίου. Ἡ μετὰθεσις αὐτῆ τῆς σημασίας εἶναι πλήρης εἰς ὠρισμένα Ὀμηρικὰ χωρία... (αἴγες ἀπειρέσιαι, ι 118, δῆμος ἀπείρων, Ω 776)»³. Παρὰ τὴν διαφοροποίησιν τῆς θέσεώς του ὁ Ch. Kahn συνεδέθη πρὸς τὴν παράδοσιν, ἢ ὁποία πιστεύει, ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἐχρησιμοποίησε τὸ «ἄπειρον», διὰ νὰ δηλώσῃ τὸ «ἀχανές», ὅ,τι λόγῳ τοῦ ὄγκου ἢ τοῦ πλήθους του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μετρηθῇ καὶ κατὰ συνέπειαν νὰ περιορισθῇ πνευματικῶς.

Ἔμεινε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκτὸς προσοχῆς μία σημασία τοῦ «ἀπείρου», ἢ ὁποία δὲν ἐδήλωσε τὴν ἄρνησιν τῶν ὀρίων εἰς τὸν τόπον ἢ τὸν χρόνον, ἀλλὰ τὴν ἀδυναμίαν τῆς διασπάσεως ἐνὸς φράγματος εἰς τὴν κίνησιν. Ἡ ἀρχικὴ ἔννοια δὲν ἐλησμονήθη αἰφνι-

1. H. B. Gottshalk, *Anaximander's Apeiron* («Phronesis», Assen X τόμ. 1965, σ. 53).

2. Θ. Βέικου, *Κοσμολογία καὶ κοσμικὴ δικαιοσύνη*, I Ἀναξίμανδρος, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 65. — Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 45. Πρβλ. B. A. van Groningen, *In the Grip of the Past*, Leiden, 1953, σ. 75.

3. *Anaximander and the Origines of Greek Cosmology*, ὡς ἀν. σ. 231.

δίως εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀλλ' ἔχαρακτήρισε τὸ περιεχόμενον τῆς μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς Κλασσικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ εἰς μίαν συγκεκριμένην γεωγραφικὴν περίπτωσιν διατηρεῖ τὴν σημασίαν τῆς μέχρι σήμερον. "Ὅταν π. χ. εἰς τὸ θ 340 τῆς «Ὀδυσσεΐας» λέγεται «δεσμοὶ μὲν τρεῖς τόσσοι ἀπείρορες ἀμφὶς ἔχουεν», δὲν ὑποτίθεται τὸ μέγεθος, ἀλλ' ἡ συνεκτικὴ δύναμις, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διαρρήξῃ ὁ δέσμιος. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰβύκου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται «ἐς ἀπειρα δίκτυα Κύπριδος»¹ καὶ τοῦ Αἰσχύλου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὴν Κλυταιμνήστραν νὰ ρίπτῃ ἐπὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος «ἀπειρον ἀμφίβληστρον ὡσπερ ἰχθύων»². Ἐπεκράτησε διὰ τοῦτο νὰ λέγεται «ἀπειρος» ἡ ἀκτὴ, τὴν ὁποίαν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαπεράσουν οἱ πλέοντες εἰς τὴν μεταναστευτικὴν των περιπέτειαν «κατὰ βίου τε καὶ γῆς ζήτησιν»³.

Ἡ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἑλλάδος μέχρι τοῦ στενωτέρου σημείου τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης (ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐπεχειρήθη ὁ διάπλους πρὸς τὴν Ἰταλίαν) ἔχαρακτήρισθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰωνικοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Κάτω Ἰταλίας ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν ἐπέτρεπε τὴν διέλευσιν. Τὸ ὄρεινόν μάλιστα ἔδαφος τῆς «ἀπείρου» χώρας ἐπέβαλε τὴν συνέχισιν τῆς ἀναζητήσεως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβη καὶ κατὰ τὴν πρώτην μετανάστευσιν εἰς τὴν «Ἰωνίαν», ἡ ὁποία διὰ τοὺς ἰδίους λόγους ὠνομάσθη ἀρχικῶς ἐπίσης «ἀπειρος». Ἐὰν ὅμως ἐνταῦθα ὁ εὐφορος «ἀδιαπέραστος» τόπος κατεκτήθη τελικῶς ὑπὸ τῶν ἀποίκων τῆς Ἑλλάδος, τοὺς ὁποῖους συνέδεσεν ἔθνικῶς ἢ λατρευτικὴ ἀναφώνησις «Ἰὰ» (πρὸς τιμὴν τοῦ ἐπιτρόπου τῆς τυχοδιωκτικῆς ἐπιχειρήσεως Λυκίου θεοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Δήλου⁴), εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀξένου ὄγκου τῆς «Ἀπείρου» διετηρήθη ὁ ἀρχικὸς χαρακτηρισμὸς καὶ μάλιστα ἐπεξετάθη συνεκδοχικῶς εἰς τὴν ἐνδοχώραν. Παρ' ὅτι ὅμως — κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν «Ἡπειρον» — ἡ «Ἰαφονία» ὑποκατέστησε γεωγραφικῶς τὴν πρώτην ναυτικὴν ἔνδειξιν, δὲν τὴν ἀπέτρεψεν ἐν τούτοις νὰ ὀρίσῃ γενικῶς τὴν Ἀσιατικὴν γῆν. Ἐὰν διὰ τὸν Ἡρόδοτον ὁ Δαρεῖος ἦτο «Περσέων τε καὶ πάσης ἡπείρου βασιλεύς»⁵, διὰ τὸν Αἰσχύλον ὁ Ξέρξης ἐκένωσε «πᾶσαν

1. Ἀπόσπ. 7, 3/4 (Diehl), 287, 3/4 (Page).

2. Ἀγαμέμνονος 1382.

3. Ἡροδότου, Ἱστορίης I 94.

4. Ἴδε Ὀμήρου N 685, Ὀμηρικοῦ ὕμνου εἰς Ἀπόλλωνα 147, Ἀριστοτέλους, Ἀθηναίων πολιτείας V 2. Πρβλ. C. Theander, Ὀλολυγὴ und ἰὰ («Eranos», Göttingen XX τόμ. 1921/22, σ. 15, 20/21), P. Kretschmer, Zur Geschichte der griechischen Dialekte I («Glotta», Göttingen I τόμ. 1909, σ. 13), — Literaturbericht für das Jahr 1927 («Glotta», ὡς ἀν. XVIII τόμ. 1930, σ. 233), Σ. Κυριαζοπούλου, Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας, Ἀθήναι 1969, σ. 16.

5. Ἱστορίης IV 91.

ἡ πείρου πλάκα»¹. Ὁ Σοφοκλῆς θὰ ὀνομάσῃ τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἀσίαν «δισσὰς ἀπείρους»² εἰς τὴν ἀφεταιρίαν μιᾶς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία ἐχαρακτήρισεν ὡς «ἡπείρους» τὰ μεγαλύτερα συνεχῆ τμήματα τῆς ὑδρογείου.

Φιλοσοφικὴν σημασίαν ἔχει πάντως τὸ γεγονός, ὅτι τὸν ἕκτον π.Χ. αἰῶνα εἰς τὴν Ἰωνίαν ἡ λέξις «ἄπειρος» συνδέεται πρὸς τὴν γῆν καὶ μάλιστα κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν θάλασσαν. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ ναυτικὴ ἔννοια τῆς ξηρᾶς ἔχει βεβαίως ἀποκτήσει ποσοτικὴν σημασίαν, διὰ τὰ δηλώσει τὰ ὑπερμεγέθη πράγματα, ἐφ' ὅσον τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ὑπῆρχε διάπλους, παρουσίασε τελικῶς τὴν ἀκτὴν ὡς μίαν τεραστίαν ἔκτασιν, ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὁποίας ὡς «ἀπείρου» = ἀχανοῦς («ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν»³) μετεδόθη κατ' ἀναλογίαν καὶ εἰς τὴν θάλασσαν («ἐπ' ἀπείρονα πόντον»⁴). Παρεμφερὲς γλωσσικὸν φαινόμενον παρατηρήθη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ «πελάγους», τῆς ἐπιπέδου γῆς τῶν «Πελα(γ)σκῶν»⁵, ἡ ὁποία ὑπῆρξε τὸ πρότυπον τῆς θαλασσίας ἐπιφανείας, προτοῦ ἀναχωρήσουν οἱ Θεσσαλοὶ «οἰκήσοντες γῆν τὴν Αἰολίδα»⁶. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ ἡ νέα ἔννοια τοῦ «ἀπείρου» δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀπαίτησιν τῶν ὀρίων τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀναξιμάνδρου⁷.

Τόσον ἡ «ἀπείρων» ἢ «ἀπειροσίη γαῖα»⁸, ὅσον καὶ ὁ «ἀπείρων» ἢ «ἀπείριτος πόντος»⁹ ἔχουν περιωρισμένην ἔκτασιν: «Οὐδ' εἴ κε τὰ νεῖατα πείραθ' ἴκηαι γαίης καὶ πόντοιο»¹⁰. Εἰδικῶς τὰ γεωγραφικὰ ὄρια ἔναντι τοῦ ὑγροῦ στοιχείου εἶναι τόσον σαφῆ, ὥστε ἡ ἔκφρασις «πέριρα γαίης» ἀποτελεῖ τυπικὴν κατάληξιν Ὀμηρικῶν στίχων¹¹. Αὐτὸ ση-

1. Περσῶν 718.

2. Τραχινιδῶν 101.

3. Ὀμήρου, Ω 342, α 98, ε 46, ο 79, ρ 386, 418, τ 107.

4. » , δ 510.

5. Ἴδε P. Kretschmer, Die vorgriechischen Sprach- und Volksschichten («Glotta», ὡς ἀν. XXVII τόμ. 1940, σ. 269) — Zur Geschichte der griechischen Dialekte, ὡς ἀν., σ. 17.

6. Ἡροδότου, ἱστορίας VII 176.

7. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀποτελεῖ τὴν ρίζαν τῆς γῆς εἰς τὸ ἀντίθετον μέρος τῆς ὄρατῆς — διὰ τῶν ὀφθαλμῶν περατῆς — ἀτμοσφαιρας κατὰ τὸν Ξενοφάνη: «Γαίης μὲν τότε πείρας ἄνω παρὰ ποσσὶν ὄραται / ἠέρι προσπελάζον, τὸ κάτω δ' ἐς ἀπειρον ἰκνεῖται» (Diels I B' 28). Πρβλ. Ἀριστοτέλους, Περὶ οὐρανοῦ Β' 13 (ρ. 294 α 21-23): «Οἱ μὲν γὰρ διὰ ταῦτα ἀπειρον τὸ κάτω τῆς γῆς εἶναι φασιν, ἐπ' ἀπειρον ἐροῦζῶσθαι λέγοντες». Ἴδε Ἀ. Κελεσίδου - Γαλανοῦ, «Ἡ κάθαρση τῆς θεότητος στὴ φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη», Ἀθῆναι 1969, σ. 49.

8. Ὀμήρου Υ 58.

9. » κ 195.

10. » Θ 478/79.

11. Ὀμήρου Ξ 200, 301, δ 563, ι 284.

μαίνει ὅτι ὁ «ἄπειρος» χαρακτηρ τῆς γῆς δὲν τὴν παρουσιάζει ὡς ἀτέρμονα, ἀλλ' ὡς μίαν «πεπερασμένην» πραγματικότητα, διὰ τῆς ὁποίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περάσουν τὰ πλοῖα. Ἐξ αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ λόγου ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ἀντιπαραθέτει τὴν «γῆν» καὶ τὸ «ἄπειρον», ἀλλ' οὐ σιαστικοποιεῖ τὸ κατηγόρημα¹. «Ἄπειρον» εἶναι ἡ γῆ ὡς μέγεθος ἀδιεπέραστος ὑπὸ τοῦ πελάγους. Θὰ ἦτο διὰ τοῦτο παράλογον διὰ τὸν Ἀναξίμανδρον νὰ δημιουργήσῃ μίαν ἐξάρτησιν μεταξύ «γῆς» καὶ «ἀπείρου», ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἰδίου πράγματος. Ἐὰν «ἡ γῆ ἐμφανίζεται εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον ἐξ ἴσου ἀρχέγονος πρὸς τὸ ἄπειρον», αὐτὸ δὲν συμβαίνει, ὅπως νομίζει ὁ O. Gigon, ἐπειδὴ «τὸ ἄλμα ἐκ τῆς ἀμορφίας εἰς τὴν συμπαγῆ οὐσιαστικότητα τῆς γῆς εἶναι ἀκόμη ἀνέφικτον»², ἀλλ' ἐπειδὴ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενόν των οἱ δύο ὅροι δὲν διακρίνονται μεταξύ των.

Διὰ νὰ καταστῇ σαφεστέρα ἡ ταυτότης μεταξύ τοῦ «ἀπείρου» καὶ τῆς «γῆς» εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον, θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ τὸ πολιτικὸν κλίμα τῆς Μιλήτου τὸν ἑβδομον πρὸς τὸν ἕκτον π.Χ. αἰῶνα. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ ἀναπτυσσομένη ναυτικὴ κοινωνία θέτει τὴν προνομιακὴν θέσιν τῶν γεωκτημόνων ὑπὸ αἴρεσιν. Ὡς θετικὴ προϋπόθεσις τῆς ὑπάρξεως παρουσιάζεται τότε ἡ θάλασσα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἡ γῆ ἐπιπλέει, «ὥσπερ ξύλον τι ἢ τοιοῦτον ἕτερον»³. Τὰ πάντα εἰς τὴν ζωὴν ἐξαρτῶνται διαρκῶς περισσότερον ἐκ τοῦ ὑγροῦ στοιχείου, ἐφ' ὅσον ἡ περιωρισμένη ἔκτασις τοῦ καλλιεργησίμου χώρου εἰς τὴν Μικρασιατικὴν ἀκτὴν δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ θρέψῃ τὸν συνεχῶς (διὰ τῶν νέων μεταναστῶν καὶ τῆς ἀνέσεως τοῦ βίου) αὐξανόμενον πληθυσμόν⁴. «Ὅσον ὅμως τὸ «ὔδωρ» ἐκθειάζεται ὡς ἐμβλημα τῆς ἀνερχομένης ἀστικῆς τάξεως, ἡ δύναμις τῆς ὁποίας βασιίζεται εἰς τὰ πλοῖα, τόσον ἡ ἀνθισταμένη ἀριστοκρατικὴ παράδοσις ἐξιδανικεῖ «τὸ πάντων ἀσφαλές ἔδος»⁵, τὴν γῆν, ὡς βασικὴν προϋπόθεσιν τῆς ζωῆς. Ἐὰν λοιπὸν ὁ Θαλῆς ἐθεώρησε τὴν ρευστότητα ὡς γενετήσιον ὄρον τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὁ εὐγενής⁶ «ἀκροατής»⁷

1. Πρβλ. E. Zeller, Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Hildesheim I τόμ. 1963⁷, σ. 272.

2. Der Ursprung der griechischen Philosophie, ὡς ἀν. σ. 62. Πρβλ. F. Krafft, Geschichte der Naturwissenschaft, ὡς ἀν., σ. 122/123.

3. Θαλῆς, (Diels I A' 14).

4. Ἴδε R. M. Cook, Ionia and Greece in the eighth and seventh Centuries («The Journal of Hellenic Studies», London LXVI τόμ. 1946, σ. 79).

5. Ἡσιόδου, Θεογονίας 117.

6. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 3). Πρβλ. E. Zeller - W. Nestle, Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie, Darmstadt 1971¹⁴, σ. 33.

7. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 11. Πρβλ. 2, 4, 6, 10).

του Ἀναξίμανδρος θά προβάλλη ὡς ἀντίπαλον δέος αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατὰστασιν, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι εἰς θέσιν νά διαλύσῃ ὁ ἐπιθετικὸς ὑδάτινος κόσμος. Δὲν θά ὀμιλήσῃ διὰ τοῦτο περὶ τῆς «γῆς» ὡς ἀπροϋποθέτου ἀρχῆς τῶν ὄντων, ἀλλὰ περὶ τοῦ «ἀπείρου», ἐκείνης δηλαδὴ τῆς πραγματικότητος, διὰ τῆς ὁποίας ἀναχαιτίζεται ἡ θάλασσα.

Ἐάν οἱ μεταγενέστεροι κατηγόρησαν τὸν Ἀναξίμανδρον, ὅτι «ἀμαρτάνει μὴ λέγων τί ἐστὶ τὸ ἀπειρον, πότερον ἀήρ ἐστὶν ἢ ὕδωρ ἢ γῆ ἢ ἄλλα τινὰ σώματα»¹, δὲν ἀντελήφθησαν τὴν πολιτικὴν φροντίδα τῆς ὑπάρξεως εἰς μίαν ἐποχὴν ἀναστατώσεως τῶν ἠθικῶν θεσμῶν ἐκ τῆς συγκροτήσεως μιᾶς κοινωνίας ἀνθρώπων, ἡ ζωὴ καὶ ἡ δύναμις τῶν ὁποίων δὲν ἐβασίζετο εἰς τὴν ἀγροτικὴν ἐσοδειάν. Ἐπειδὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νά ζήσουν εἰς τὴν γενέτειραν χωρὶς περιουσιακὴν βᾶσιν, οἱ νεώτεροι κυρίως ἐκ τῶν μεταναστῶν τῆς Ἰωνίας ἐτρέποντο πρὸς τὴν θάλασσαν, διὰ νά ἐπανέλθουν μετὰ τὴν περιπέτειαν ὡς φορεῖς ὄχι μόνον μιᾶς πολὺ γενικωτέρας ἐν σχέσει πρὸς τὰ πάτρια ἐμπειρίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀναγκαίων τροφίμων διὰ τοὺς μονίμως ἐγκατεστημένους καὶ πρὸ πάντων μιᾶς «κινητῆς» περιουσίας, ἡ ὁποία ἐστήριζε τὸ αἶτημα τῆς γενικῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ δικαίου. Ὁ Ἀναξίμανδρος διὰ τὸν λόγον αὐτὸν προσεπάθησε νά ἐνισχύσῃ διὰ τῆς προβολῆς ἀνυπερβλήτων ὀρίων εἰς τὴν διαβρωτικὴν δύναμιν τοῦ ὑγροῦ στοιχείου μίαν τάξιν πραγμάτων, τὴν ὁποίαν ἀνέτρεπεν ἡ ἐπίδοσις τῶν συμπολιτῶν του εἰς τὴν ναυτιλίαν.

Παραμφερῆς ἐκθειασμὸς τοῦ γεωργικοῦ κόσμου εἶχε παρατηρηθῆ καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν τὴν ἐποχὴν τῶν «παλαιῶν βασιλέων», οἱ ὁποῖοι «πραγματευόμενοι τοὺς πολίτας ἀποσπάσαι τῆς θαλάττης καὶ συνθεῖσαι ζῆν μὴ πλέοντας, ἀλλὰ τὴν χώραν φυτεύοντας, τὸν περὶ τῆς Ἀθηῶν διέδοσαν λόγον ὡς ἐρίσαντα περὶ τῆς χώρας Ποσειδῶνα δείξασα τὴν μορίαν ἐνίκησεν». Ἀργότερον μετέστρεψαν διὰ τὸν ἴδιον λόγον «οἱ Τριάκοντα» τὸ βῆμα τῆς Πnyκὸς «πεποιημένον ὥστ' ἀποβλέπειν πρὸς τὴν θάλατταν», διότι ἐπιστεῦετο γενικῶς «τὴν μὲν κατὰ θάλατταν ἀρχὴν γένεσιν εἶναι δημοκρατίας ὀλιγαρχία δ' ἤττον δυσχεραίνειν τοὺς γεωργοῦντας»². Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἔννοια τῆς «φύσεως» νά προέκυψεν ἐκ τῆς ἰδίας ἀντιδράσεως πρὸς τὸν «ναυτικὸν ὄχλον»³, ἡ ὁποία ἐτόνισεν ἀντὶ τῆς ὑγρᾶς καταστάσεως τὸ αὐτοφύες γεγονός, ὅ,τι συνετελεῖτο εἰς τὸν ἀγρὸν χωρὶς γενετικὴν προϋπόθεσιν. Ἡ ἐξιδανίκευσις ἐν τούτοις τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως, «ἧ τὰ φυτὰ διοικεῖται»⁴, προϋποθέτει τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν θεῶν

1. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 14).

2. Πλουτάρχου, Θεμιστοκλέους 19 (p. 121 E — F).

3. Ἀριστοτέλους, Πολιτικῶν E' 4 (p. 1304 a 22).

4. Χρῆσιππος (Arnim II 715).

ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, τὴν ἐπικράτησιν δηλαδὴ τῆς δημοτικῆς ἀπαιτήσεως νὰ μὴ ρυθμίζωνται τὰ θέματα τῆς ζωῆς διὰ τῆς ἐπεμβάσεως «ὑπερφυσικῶν» προσώπων. Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ ἔνστασις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἐναντίον τῆς θρησκευτικῆς καταγωγῆς τῶν ἀριστοκρατικῶν ἀξιώσεων προσέδωκεν εἰς τὸ περιβάλλον τὸν ἀνάλογον τῶν αἰσθησεων καὶ τῆς λογικῆς «φυσικόν» του χαρακτῆρα.

Σημασίαν ὁπωσδήποτε διὰ τὴν δημιουργίαν ἐνός μετα-θεολογικοῦ πλαισίου τῶν βιοτικῶν φροντίδων, ἔχει πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ ἀναζητήσις μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἐγγυήσεως διὰ τὴν ὀρθότητα τῶν κοινωνικῶν ἀξιώσεων. Εὐρισκόμεθα εἰς μίαν ἱστορικὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν, ὅ,τι ἐπιβάλλεται ἠθικῶς, ὀφείλει νὰ ἐκφράζη μίαν κατάστασιν, ἡ ὁποία νὰ ἔχη ἐσωτερικὴν δικαιολογίαν καὶ σκοπιμότητα, νὰ μὴ σχετίζεται δηλαδὴ πρὸς μίαν ἄλλην ἐπιβλητικὴν ἐξουσίαν. Παρ' ὅτι λοιπὸν τὰ προβλήματα τῆς ὑπάρξεως ἀναπτύσσονται ὀλιγώτερον ἐκ τῆς σχέσεως τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ περιβάλλον καὶ περισσότερον ἐκ τῆς συνυπάρξεώς των ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐπενδύονται εἰς τὴν ὑποδειγματικὴν διὰ τὴν αὐτενέργειάν της ἐμπειρικὴν πραγματικότητα καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτοῦν τὸ κύρος τῆς ἄλλοτε ὑποκειμενικῆς αὐθεντίας. Οὔτε τὸ «ὔδωρ» οὔτε τὸ «ἄπειρον» ἐξαντλοῦνται διὰ τοῦτο εἰς τὴν σημασίαν τῆς ὑγρότητος ἢ ξηρότητος τῶν σωμάτων, ἀλλὰ παρουσιάζονται ὡς κοσμολογικὰ ἀξιώματα, ὡς πραγματικότητες, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτῶνται τὰ πράγματα. Τὴν ἐποχὴν μάλιστα τοῦ Ἀναξίμανδρου ἡ ζωὴ καὶ ἡ σκέψις προσδιορίζονται κατὰ τρόπον ἀποφασιστικώτερον ἐκ τῶν ἀστικῶν γεγονότων συγκριτικῶς πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ Θαλῆ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ «ὔδωρ» τὸ «ἄπειρον» παρουσιάζει ὡς ἐκ τούτου «πνευματικώτερον» χαρακτῆρα· ὀρίζει τὴν προϋπόθεσιν τῶν ὄντων κατ' ἀναφορὰν κυρίως πρὸς τὰ διανθρώπινα καὶ ὄχι πρὸς τὰ αἰσθητὰ δεδομένα. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς ἐκδοχῆς ἐνός ἠθικοῦ αἰτήματος ὡς θεμελιώδους ὀντότητος εἰς τὸν κόσμον.

Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ἐγκατέλειψε τὴν «γῆν» εἰς τὴν σκιάν τοῦ πολιτικοῦ του πάθους, ἀλλ' ἐπιχείρησε νὰ τὴν ἐξασφαλίσῃ ἐναντι τοῦ «ὔδατος» εἰς τὴν συνολικὴν τῆς διάστασιν. Ἐὰν ὁ Θαλῆς τὴν ἐθεώρησεν ὡς ἀνασφαλὲς ἐπιφαινόμενον τῆς πρωταρχικῆς ὑγρότητος, αὐτὸς θὰ τὴν ἀκίνητοποιήσῃ καὶ θὰ τῆς δώσῃ κεντρικὴν θέσιν εἰς τὸ σύμπαν: «*Μέσην τε τὴν γῆν κείσθαι κέντρον τάξιν ἐπέχουσαν*»¹. Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶναι ὁ πρῶτος κοσμολόγος τῆς ἱστορίας, ὁ ὁποῖος θὰ τοποθετήσῃ τὴν «σφαιροειδῆ»² βάσιν τῆς ζωῆς «ἐν μεσαίτῃ»

1. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 1. Πρβλ. 26).

2. » (» I A' 1).

τω»¹ τοῦ ἀστρικοῦ χώρου : «Τὴν δὲ γῆν μετέωρον ὑπὸ οὐδενὸς κρατουμένην»². Ὅχι μόνον δὲν ἔχει ἀνάγκην ὑποστηρίξεως ἐκ μέρους τοῦ ὕδατος, ἀλλ' ἡ βασικὴ πραγματικότης εἶναι ὁ ἄξων, περὶ τὸν ὁποῖον στρέφονται τὰ πάντα. Τὸ Πτολεμαϊκὸν κοσμοεἰδωλὸν ἐθεμελιώθη οὐσιαστικῶς ὑπὸ τοῦ Ἀναξιμάνδρου, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε «πρῶτος ἐτόλμησε τὴν οἰκουμένην ἐπὶ πύνακι γράψαι»³.

Μία βεβαίως προσωπικὴ καὶ ἀντιδραστικὴ μάλιστα παράστασις, ὅπως ἦτο ἡ γεωκεντρικὴ σύλληψις τοῦ Μιλησίου φιλοσόφου, δὲν θὰ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀστρονομικὴν σκέψιν τῆς Ἑλλάδος, ἐὰν δὲν εὐρίσκετο εἰς συμφωνίαν πρὸς τὴν κυρίαν κατεῦθυνσιν τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ δικαίου ὡς κατοχυρώσεως τῆς γενικῆς ἀνάγκης τῶν μετόχων τοῦ κράτους. Ἡ συμμετοχὴ αὐτῆ τῶν πολιτῶν εἰς τὴν διοικητικὴν εὐθύνην διὰ τὰ κοινὰ» ἐδημιούργησεν ἕνα νέον γνώμονα διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν κριτηρίων καὶ τῶν γεγονότων. Ἐὰν ἄλλοτε ὑπερίσχυεν ἡ θέλησις τοῦ ἐνός, τώρα ἐπιβάλλεται, ὅτι συνδέει τοὺς ὑπευθύνους διὰ τὴν πολιτικὴν των τύχην. Ἐφ' ὅσον εἰς τὴν Ἰωνίαν ἀναγνωρίζονται «ἴσοι πάντες ἐν τῷ τιμηματι»⁴, ἀποκλείονται τὰ «ἄκρα» χάριν τῆς «μέσης διαθέσεως»⁵, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τὸ συμφέρον τῶν περισσοτέρων. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς νέας καταστάσεως, ἡ ὁποία θὰ συσχετίσῃ τὴν ἰσότητα ἐναντι τοῦ νόμου πρὸς τὴν μεσότητα ὡς κεντρικὴν κατεῦθυνσιν τῆς ἠθικῆς καὶ κοσμολογικῆς σκέψεως, διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος ἀναφερόμενος εἰς τὰ πολιτικὰ τῆς Σάμου περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔκτου π.Χ. αἰῶνος. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τυράννου Πολυκράτους ὁ διάδοχος του Μαιάνδριος «ἐκκλησίην ποιησάμενος πάντων τῶν ἀστῶν» κατέθεσε τὴν ἐξουσίαν διὰ τῶν ἐξῆς λόγων : «Πολυκράτης μὲν οὖν ἐξέπλησε μοῖραν τὴν ἐωντοῦ, ἐγὼ δὲ ἐς μέσον τὴν ἀρχὴν τεθεὶς ἰσονομίαν ὑμῖν προαγορεύω»⁶.

Τὴν ἐποχὴν ἐν τούτοις τοῦ Ἀναξιμάνδρου ἡ πολιτικὴ αὐτῆ σύνθεσις ἦτο διὰ τὴν Μίλητον μία προοπτικὴ, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἐστρέφετο ἡ ἀνατρεπτικὴ κίνησις, ὅσων ἐγκατέλειψαν τὴν δουλοπαροικίαν εἰς τοὺς ἀγρούς, διὰ νὰ ζήσουν ἐκ τῶν πλοίων καὶ τῆς βιοτεχνίας, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐμπορίου. Πρὸς στιγμὴν ἐφάνη, ὅτι τὰ πάντα εἰς τὴν ζωὴν εἶναι μία ἐναλλαγὴ αἱματηρῶν ἐπαναστάσεων καὶ ἀντεπα-

1. Ἀναξιμάνδρος (Diels IA' 2).

2. » (» I A' 11 (3).

3. » (» I A' 6).

4. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων ©' 12 (p. 1160 b 18/19).

5. » , » Εὐδημείων Γ' 1 (p. 1228 b 3).

6. Ἱστορίας III 142. Περὶ J. -P. Vernant, Les origines de la pensée grecque, Paris 1969³, σ. 122, 127.

ναστάσεων: «Πρῶτον μὲν κρατήσας ὁ δῆμος καὶ τοὺς πλούσιους ἐκβαλὼν καὶ συναγαγὼν τὰ τέκνα τῶν φυγόντων... παρανομοτάτῳ θανάτῳ διέφθειρε. τοιγάρτοι πάλιν οἱ πλούσιοι κρατήσαντες ἅπαντας, ὧν κύριοι κατέστησαν, μετὰ τῶν τέκνων κατεπίπτωσαν»¹. Ἡ ἀνακατάταξις τῶν ἀξιῶν καὶ ἡ ἀνασφάλεια τῆς ζωῆς, ἡ διάλυσις τῶν συγγενικῶν δεσμῶν καὶ ἡ ἀντίθεσις τῶν ἐπιδιώξεων συνεκλόνησαν τὸν Ἀναξίμανδρον τόσον πολὺ, ὥστε νὰ διαφοροποιήσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὸ πρῶτον ἀναλυτικὸν κοσμοεἶδωλον τῆς Εὐρώπης διὰ τῆς προβολῆς τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων εἰς τὸν ἀρχέγονον τόπον. Ἐφ' ὅσον τὰ ὄντα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπαρτίζεται τὸ «ἄπειρον», δὲν ἔχουν συνδεθῆ διὰ τῆς νομοτελείας, τὴν ὁποίαν θὰ ἐπιβάλλῃ ἐντὸς ὀλίγου ἢ ἐκπλήρωσις τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ ἀστικοῦ βίου, θὰ ἰσχύσῃ ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ θάλασσα νὰ διαπεράσῃ, τὸ σύνθημα τῆς ἀναρχίας «ὁ θάνατός σου ἢ ἡ ζωὴ μου». Μία καταθλιπτικὴ ἀνάγκη χρησιμοποιοεῖ τὸ «ἄπειρον» ὡς πεδίου μάχης, ὅπου τὰ πάντα κερδίζουν τὴν ὑπαρξίν των διὰ τῆς ἐξοντώσεως τῶν πάντων: «Ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν»². Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τὰ ὄντα συνδέονται μετὰξὺ των «αἰτιολογικῶς», ἐμφανίζονται δηλαδὴ ὡς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς ὑπάρξεως ἢ τοῦ τρόπου ὑπάρξεως, ὅσων πρέπει πρὸς χάριν των νὰ ἐξαφανισθοῦν καὶ ὁπωσδήποτε νὰ μεταβάλουν διαγωγὴν. Ἡ ἔννοια τῆς «αἰτίας» θὰ μεταπηδήσῃ ἔκτοτε εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς πραγματικότητος καὶ θὰ δηλώσῃ γενικῶς τὴν προϋπόθεσιν τῶν καταστάσεων καὶ τῶν γεγονότων³. «Ὅσοι θὰ θελήσουν νὰ ἐξηγήσουν τὰ φυσικὰ φαινόμενα, θὰ πρέπει ἀπὸ τῆς ὥρας αὐτῆς νὰ τὰ αἰτιολογήσουν», νὰ εὔρουν τοὺς ὑπαιτίους ὄρους τῆς δράσεως. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς τὸ «ἄπειρον» ὡς ἀνωτάτη κοσμικὴ ἐξουσία, ἡ ὁποία «περιέχει ἅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾷ»⁴, ἐπιβάλλει τὴν θανατικὴν καταδίκην διὰ τὴν παράβασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑποπίπτουν τὰ ὄντα, ἐπειδὴ ἀνέρχονται εἰς τὸ εἶναι: «Διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν»⁵.

Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς ὁ σοφὸς τῆς Μιλήτου ἐκινήθη ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῶν θρησκευμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν κατῶρθωσαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν ὑπαρξίν τοῦ κακοῦ κατ' ἄλλον τρόπον πλὴν τῆς ἀναγωγῆς του εἰς μίαν ἀρχικὴν παρανομίαν, ἡ ὁποία εἰς τὴν προκειμένην περί-

1. Ἀθηναίου, Δειπνοσοφιστῶν XII 26 (p. 523 F — 524 A).

2. Ἀναξίμανδρος (Diels I B' 1).

3. Πρβλ. W. Jaeger, Paideia, Berlin - Leipzig 1934, σ. 220.

4. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 15).

5. » (» I B' 1).

πτωσιν διεπράχθη διά τῆς ἐμφανίσεως τῶν ὄντων. Τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀτασθαλίας συνεδέθη λοιπὸν ὄντολογικῶς πρὸς τὸ «ἄπειρον» ὡς γενικὸν ὄρον τῶν κοσμικῶν πραγμάτων. Ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν συνέλαβε τὸ νόημα τῆς «ἀπειροδικίας» αὐτῆς, τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν ὁ ἰσχυρισμὸς του, ὅτι τὰ πάντα ὀφείλονται εἰς μίαν κοσμογονικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἀντι τῆς ὑγρότητος χαρακτηρίζει «τὸ γόνιμον θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ κατὰ τὴν γένεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου»¹. Παρ' ὅτι ὁμοίως δὲν ἐταύτισεν *expressis verbis* τὴν «γῆν» καὶ τὸ «ἄπειρον», προέβη ἐν τούτοις εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν δύο ἀνάρχων αὐτῶν ὄντοτήτων, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τῆς ἰδίας ἀρχῆς, «πρῶτος τοῦτο τοῦνομα κομίσας τῆς ἀρχῆς. Λέγει δὲ αὐτὴν μήτε ὕδωρ μήτε ἄλλο τι τῶν καλουμένων στοιχείων, ἀλλ' ἐτέραν τινὰ φύσιν ἄπειρον, ἐξ ἧς ἅπαντας γίνεσθαι τοὺς οὐρανοὺς καὶ τοὺς ἐν αὐτοῖς κόσμους»².

Ἐὰν ὁ Θαλῆς προέβαλε τὸ «ὔδωρ», ὁ Ἀναξίμανης τὸν «ἀέρα» καὶ ὁ Ἡράκλειτος τὸ «πῦρ» ὡς κύρια συστατικὰ τοῦ εἶναι, ὁ Ἀναξίμανδρος συνεπλήρωσε τὴν τετράδα διὰ τῆς «γῆς». Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ἦτο τῆς γνώμης, ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀνεβίβασε τὸν ἀριθμὸν τῶν τριῶν ὑλικῶν, ἐκ τῶν ὁποίων συνίσταται ὁ κόσμος, εἰς «τέτταρα, πρὸς τοῖς εἰρημένους γῆν προστιθείς τέταρτον»³, ἡ σημερινὴ ἔρευνα ἔχει λόγους νὰ συμπεράνη, ὅτι «ἡ διδασκαλία περὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων... εἶναι ὀπωσδήποτε προγενεστέρα τοῦ Ἐμπεδοκλέους»⁴.

1. Ἀναξίμανδρος (» I A' 10).

2. » (» I A' 9).

3. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ A' 3 (p. 984 a 8/9).

4. U. Hölischer, *Anaximander und die Anfänge der Philosophie*, ὡς ἀν.,

SUMMARY

Only with great difficulty could the concept of «infinity» (ἄπειρον) as an expression of vastness in space and time or as an expression of a qualitatively indeterminate substance find a place within the Greek culture, which imposes logical and visual descriptions of things and rejects whatever cannot be accurately defined. With this in mind, the concept of infinity must be considered as an unassimilated element of Eastern origin, similar e. g. to the Hesiodic «chaos», which goes back to Phoenician mythology, or as a conventional term that has no bearing on the things it describes, which, as Aristotle stressed, are always clearly delimited. But such a concept would not take into consideration the realities of the Greek city and would thus relate the term «ἄπειρον» to the word πέρασ connotating negation.

If, however, the universal principle of Anaximander is associated with the root *περ, which appears in the verbs πείρω or περάω, the meaning conveyed by ἄπειρον will not be that of the «unlimited» but that of the «impenetrable», i. e. the inability of a moving object to overcome an obstacle. Traces of this sense of the word, which is characteristic of the north western part of Greece, can be discerned until Classical times. When the verse «δεσμοὶ μὲν τρεῖς τόσσοι ἀπείρονες ἀμφὶς ἔχοιεν» appears in the Odyssey, it is not the size but the cohesive force, which the captive cannot break out of. The same applies in the case of Ibycus, who refers to «ἐς ἄπειρα δίκτυα Κύπριδος», and again in Aeschylus, who describes Clytemnestra as throwing «ἄπειρον ἀμφίβληστρον ὥσπερ ἰχθύων» over Agamemnon. For the same reason the coastline of Epiros became known predominantly as Ἄ(Ἡ)πειρος, i. e. that which could not be crossed by the mariners, during the years of the Ionian colonisation of lower Italy. In like manner the coast of Asia Minor was known as «ἄπειρος» before being conquered and named «Ionia» by the Ionians. If for Herodotus Darius was «Περσέων τε καὶ πάσης ἠπείρου βασιλεύς», for Aeschylus Xerxes emptied «πᾶσαν ἠπείρου πλάκα». Sophocles was to name Europe and Asia «δισσὰς ἀπείρους», thus inaugurating the semantic evolution of the term which came to denote the largest contiguous parts of the globe as ἠπείρους (continents).

In the 6th century B. C., therefore, the word «ἄπειρος» becomes associated with the earth and especially with the earth as distinct from the sea. By this time the nautical sense of the land had, of course,

acquired a quantitative meaning which conveys a sense of immensity, since the absence of passage for ships led to the coast being presented as a large expanse; the characterisation of the coast as ἄπειρος = vast («ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν») was in a similar manner applied to the sea («ἐπ' ἀπείρονα πόντον») as «πέλαγος» (originally plain) was used by the inhabitants of the lowlands («Πελα(γ)σχοί»). Even so, the new sense of ἄπειρον does not contradict the assumption of boundaries. Both the terms «ἀπείρων» or «ἀπειρεσίη γαῖα» and the terms «ἀπείρων» or «ἀπείριτος πόντος» have a confined connotation. Geographical boundaries, in contrast to those pertaining to the sea, are so clear cut that the expression «πέριπα γαίης» becomes merely a formulaic clausula of Homeric verse. This means that the «infinite» nature of the earth does not depict it as endless, but as a limited entity, the boundaries of which are not encroached by the «ὕδωρ». For precisely this reason Anaximander does not oppose the terms «γῆ» and «ἄπειρον» but makes a substantive out of a predicate: the earth is «ἄπειρον» in the sense of an expanse impenetrable by the sea.

If Thales (as a representative of the rising urban class whose strength, corrosive of traditional institutions, was based on its navy) considered the earth as crust with no foundations, floating on a world predominantly made up of water, his noble «listener», Anaximander, was to immobilise it and to impart to it a central position in the universe: «Μέσῃν τε τὴν γῆν κεῖσθε κέντρου τάξιν ἐπέχουσιν». The Ptolemaic vision of the universe was thus founded primarily by Anaximander, who «πρῶτος ἐτόλμησε τὴν οἰκουμένην ἐν πίνακι γράψαι». The more developing seafaring community displaced the landowners from their privileged position on the narrow (and thus inadequate to support the increasing population) land of the coast of Asia Minor, all the more did the resisting aristocratic tradition continue to idealise «τὸ πάντων ἀσφαλὲς ἔδος» as a basic prerequisite of life. On the other hand, in a world, the members of which were in a deadly conflict with each other, ἄπειρον came to appear as a battleground for an intense rivalry among beings: «Διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν». The consolidation, however, of justice and of critical attitudes on a broader urban level would, in the generation immediately after that of Anaximander and Heraclitus, eventually lead to the conviction that things happen not only «κατ' ἔριν» but also «κατὰ χρεῶν», under the influence of an intellectual factor, symbolised by the ἀήρ at first, and subsequently by the λόγος.